

Ярослав Грицак

**Життя, смерть
та інші неприємності**

Життя, Смерть та інші неприємності

Ми можемо сперечатися про багато речей, але певне одне: кожен з нас рано чи пізно помре. Краще, звичайно, пізніше. Одна з найхарактерніших рис модерної доби – радикальне пересунення межі від «раніше» до «пізніше». Якщо від часів Христа до часів Наполеона середня тривалість життя людини становила 25 років, то за сто років (від 1800 до 1900) вона зросла до 40, а ще за сто (1900–2000) – до 60 років.

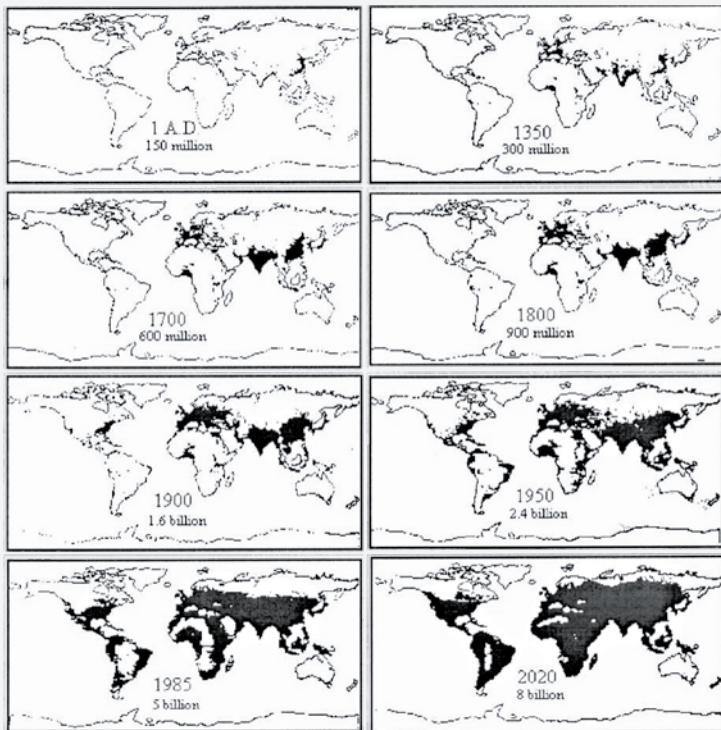
Це, зрозуміло, не означало, що кожен народжений до 1800 року мав прожити рівно 25 років. Люди жили довше, часом – набагато довше. Низька середньостатистична тривалість життя зумовлювалась передусім високою смертністю серед дітей, особливо до першого року життя. Але смерть збирала високий урожай у кожному віці. Епідемії, війни, антисанітарія, життя впроголодь робили її щоденною банальністю. Від біологічних чи соціальних катаклізмів втікали, переселяючись у не такі заселені чи сприятливіші для життя території. Демографічна рівновага підтримувалася, однак, не так механічними (міграції та колонізації), як природними регуляторами: висока смертність компенсувалась високою народжуваністю. Жінка народжувала від 6–7 до 10–12 дітей. З них лише близько половини доживали до дорослого віку. Ризикові за такої високої народжуваності піддавалися і самі жінки. Багато з них помирало при пологах або ж у відносно молодому

віці, від виснаження сил. Адже ніхто не звільняв їх від господарських обов'язків: кожна пара робочих рук, дарма жіночих чи дитячих, забезпечувала виживання усієї родини.

За таких умов сім'ї були великими, шлюби – майже універсальними та ранніми, а розлучень не толерували. Зрозуміло, ця схема діяла по-різному в різні часи, на різних територіях і серед різних груп населення: багатші й освіченіші жили довше, аніж бідні й неграмотні; міське населення мало кращі життєві шанси, аніж селяни; в окремих місцевостях практикували пізні шлюби або навіть вимушений цілібат. Але часові, регіональні, соціальні відмінності були відхиленнями в межах однієї і тієї самої формули «висока народжуваність – висока смертність».

Ця схема почала ламатися декілька сторіч тому, коли населення не просто відтворювалося, а й вже зростало. Першими це ламання відчули мешканці британських островів: між 1540 і 1800 роками їх кількість зросла від 4 до 6 млн. Не дивно, що мальтузіанська теорія появилася власне у Британії: 1799 року Томас Мальтус, настрашений темпами зростання людності та з огляду на обмеженість природних ресурсів, радив британцям втримуватися або від шлюбів, або ж від дітонароджування. Ці поради помагали мало. Населення надалі зростало, але відтепер – не тільки в Британії. До того ж, воно збільшувалося дедалі швидше. Щоб подвоїтися, спочатку населенню всієї земної кулі потрібно було майже 200 років (1650–1850); пізніше – відповідно 100 років (1850–1950) та 50 років

Населення Землі

Кожна точка представляє 1 млн осіб.

Джерело: <http://www.ige.apc.org/desip/populationmaps.html>

(1950–2000). Останнє подвоєння очікується наступні 25 років (2000–2025), й аж відтоді піде на спад.

Основою цього лавинного зростання було різке падіння рівня смертності при збереженні традиційно високої народжуваності. Історики не знають достеменно, чому почала падати смертність. Називають поступ медицини (особливо щеплення від епідемій) поліпшення особистої гігієни, запровадження водопостачання і каналізації у містах, появу системи консервування м'яса й овочів, що дало змогу змінити характер харчування взимку і ранньою весною, коли організм найбільш ослаблений тощо. Зважаючи на те, що населення зростало всюди: в зоні, поза зоною науково-технічного прогресу – однією з причин могла стати банальна картопля. Відносна кліматична невибагливість цієї рослини та висока врожайність її плодів створили умови, коли люди вперше наїдалися досхочу, а сита людина має вищу опірність до хвороб. Утвердження картоплі в раціоні щоденного харчування можна вважати такою ж ознакою модерного світу, як і безперервне зростання технологій та населення: якби Колумб не відкрив Америки, то ця рослина, що первісно росла в Андах, ніколи б не могла поширитися спочатку на Захід через океан, а звідти – по всьому світі.

Приріст населення тривав доти, доки падіння смертності не почало урівноважуватися – поволі, з досить великим відривом, але навідворотно – падінням народжуваності. Перехід від високих (висока смертність – висока народжуваність) до низьких (низька

смертність – низька народжуваність) показників відтворення називають великою демографічною трансформацією. Вона могла тривати дуже довго, до ста і більше років. Бо якщо смертність знижувалась внаслідок динамічного розвитку науки, технологій та комунікацій, то зниження народжуваності залежало передусім від змін у суспільній моралі, а такі зміни, як відомо, забирають більше часу. Мораль у традиційному суспільстві значною мірою регулює релігія. З релігійного ж погляду, запобігання дітонароджуванню – це гріх. У більшості країн страх перед гріхом виявився, однак, слабшим від приман комфорту: звільненим від тягаря важкої фізичної праці заради виживання, людям хотілося мати більше часу для себе, а менше віддавати його сім'ї і дітям. Тому й падіння народжуваності є однією з перших та найпевніших ознак розкладу традиційного суспільства.

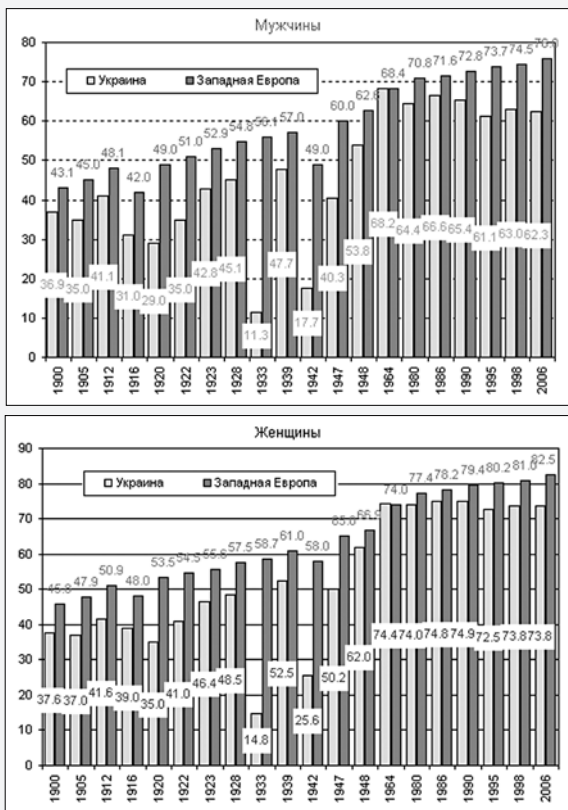
Можна сказати, що комфорт зупинив демографічну машину. У сучасному світі приріст населення відбувається головню завдяки тим суспільствам, де народжуваність вища, а стандарти життя – гірші. Останні 100–150 років ми є свідками нової і то дуже виразної демографічної тенденції: на зміну спорадичних втеч населення від воєн, неврожаю та епідемії приходить постійна еміграція економічного характеру, із зон дискомфорту до зон комфорту: з бідного Сходу до багатого Заходу та з відсталого села до розвиненого міста.

У Центральній та Східній Європі ці процеси відбуваються тією чи іншою мірою від кінця XIX століття.

Від 1800 до 1910 року кількість населення Російської імперії зростає в чотири рази, в Австрійській (пізніше Австро-Угорській) – удвічі. Особливо вражаючими були показники серед двох народів: євреїв та українців («русинів» в Австрійській та «малоросів» у Російській імперії). У Львові 1848 року Головна Руська Рада виступала від імені 15 млн українців, які жили в обох імперіях. Перепис 1897 року показав, що за 50 років кількість українців збільшилася удвічі – і то не зважаючи на декілька хвиль епідемій та голоду 1850–1890-х років. «Якщо збережуться такі темпи, – писав один український патріот 1898 року, – то за сто років... хтось ... скаже: «Ми, австрійські русини, частина 120 млн народу».

Інша, більш реалістична оцінка фахових демографів, говорила про 80 млн. Різниця між цією та реальною цифрою (50 млн 2000 р.) дає добру картину, чим було насправді ХХ століття для українських земель: добою великого демографічного катаклізму, коли на українських землях загинуло або не народилося 30 млн осіб. Найбільший урожай смертей – 16 млн осіб – зібрала велика тридцятилітня війна ХХ століття (1914–1945). З чотирьох піків найвищої смертності в Україні (1918–1923, 1932–1934, 1937–1938, 1941–1947) лише два – перший та останній – припадають безпосередньо на воєнні роки. Два інші – наслідок комуністичних репресій. Серед них особливо виділяється голод 1932–1933 років, коли в Україні загинуло більше людей, аніж під час Першої світової війни. Голодомор

Середня очікувана тривалість життя чоловіків і жінок в Україні та Західній Європі

Під Західною Європою тут розуміють ті країни, які перед 2004 р. становили Європейський Союз.
Джерело: <http://www.polit.ru>

побив також інший сумний рекорд: очікувана тривалість життя немовлят, народжених голодного 1933 року, була нижчою, аніж воєнного 1942 (див. графік).

Хоча й українців у ХХ сторіччі не стало так багато, як передбачалося, після війни їх кількість зростала. Рекорд становив 52,2 млн 1993 року. Відтоді почалася зворотна тенденція: за найоптимістичнішим варіантом, 2026 року в Україні буде жити 43,3 млн осіб, за песимістичним – 40,3 млн.

Демографічний спад в Україні часто пов'язують з розпадом СРСР та українською незалежністю. Сучасні мас-медії, здається, змагаються між собою, хто більше настрашить читача заголовками своїх статей: «Україна без українців», «Українці вимирають», «Українці вмирають швидше за всіх», «Коли помре останній українець?» Ці ефектні фрази насправді – малосовісні спекуляції. У кращому разі, їм бракує знання та розуміння історії: сучасна демографічна криза в Україні не є наслідком ані останніх десяти, ані навіть п'ятдесяти років. Вона є наслідком переходу від високих до низьких показників відтворення.

У Західній Європі цей перехід почався десь близько 1870 року. Східна і Центральна Європа послідувала за Західною Європою приблизно на 30 років пізніше. Перед тут вело населення німецькомовних земель та їхніх найближчих сусідів – Чехії, Моравії, Сілезії, Великопольщі та Угорщини, які були ближчі до західноєвропейської моделі. Натомість відставали в переході Балкани, Галичина (і українська, і польська частини), Буковина та європейська частина території

Російської імперії. Всередині цих земель існували дрібніші поділи: скажімо, у Галичині поляки за швидкістю змін випереджували українців, так само, як на чесько-німецькому пограниччі німці випереджували чехів.

Загалом, на межі XIX і XX сторіч вибудувалося щось на зразок «цивілізаційної драбини»: перед у переході до нової демографічної моделі вели протестанти, за ними слідували католики і євреї, десь посередині перебували східні християни (православні та греко-католики), а замикали список мусульмани. Ця цивілізаційна ієрархія збереглася і під комунізмом. Українці й росіяни закінчили демографічний перехід на межі 1950- і 1960-х, коли стали урбанізованими націями. Тоді вперше за мирні роки народжених стало менше, аніж померлих, а кількість дітей у сім'ї впала нижче від того мінімального показника (2,1), який забезпечує просте відтворення. Але ще нижчими були показники серед балтійських народів та євреїв, які віддавна були міськими. Натомість сім'ї у Середній Азії надалі були великі, а народжуваність – висока. Це, серед іншого, спричинило страхи, що СРСР стане мусульманською державою – приблизно так, як це сталося з Косовом чи за декілька десятиліть може статися із Західною Європою. Вважають, що побоювання Кремля перед такою перспективою послужило однією з причин – не головною, але важливою – форсованого формування у 1970–1980-х роках «нової історичної спільноти – радянського народу». Доказом цього є факт, що основною мішенню цього проекту стали не таджики, грузини чи якути, а росіяни, українці та білоруси. Після того, як

росіяни втратили більшість у СРСР, єдиним способом утримати демографічне ядро радянської імперії було долучення до нього двох інших східнослов'янських етносів – українців і білорусів.

СРСР розпався надто рано, щоб переконатися, наскільки успішним став би цей проєкт. Від 1991 року Україна пустилася у повільний дрейф від Росії. Однак демографічно обидві посткомуністичні держави близькі між собою. Їх уподібнює насамперед скандально висока смертність населення, особливо серед чоловіків у найпродуктивнішому віці (25–64 роки). За цими показниками Росія посідає перше, а Україна – друге місце в Європі. Почасти це можна пов'язати зі стресом посткомуністичної трансформації: чоловіки, як відомо, менше опірні до стресів. Але у статистиці чоловічої смертності проглядаються контури давнішої радянської тенденції: від кінця війни і до горбачовської перебудови сумарна кількість років з надмірно високою смертністю (1945–1947, 1965–1984) перевищувала кількість років, коли вона падала (1947–1964). В останнє десятиліття існування СРСР ця тенденція призупинилася лише у 1986–1989 роках, за відомої антиалкогольної кампанії. Навряд чи могло бути інакше в країні, де продаж від алкоголю становив 12–14 % бюджетних надходжень! Факт, що в післявоєнні роки смертність серед чоловіків у Західній Європі безперервно падала, дає підстави ще раз замислитися над природою і ціною радянського експерименту.

Ритуальний кивок у бік радянської спадщини, однак, не пояснює всього: українці й росіяни надмірно

пили і перед 1917 роком, і не перестають пити після 1991 року. Разом з курінням, уживанням наркотиків та іншими прикладами самовбивчого ставлення українців до власного здоров'я, алкоголізм яскраво ілюструє той факт, що половини смертей в Україні (за оцінкою фахівців, 55 % 2006 р.) можна було б уникнути.

Поганою новиною є те, що Україна ще не досягла демографічного дна. Середній вік молодої матері-українки на час народження її першої дитини становить 23 роки. Це приблизно дорівнює аналогічному показникові Англії кінця XIX століття. Неважко передбачити, що згодом дівчата в Україні будуть відкладати одруження та народження дитини до пізнішого віку, як це вже сталося у Західній Європі та Північній Америці. Відповідно, падатиме народжуваність, яка й так уже дуже низька: пересічна українська жінка дає життя 1,1 дитині, що є одним з найнижчих показників у Європі!

Доброю новиною є, однак, те, що від декількох років в Україні спостерігаються малі, майже мікроскопічні, але все-таки обнадійливі зміни: індекс народжуваності зростає, індекс смертності падає. Як пишуть фахівці-коментатори, Україна перейшла з «дуже критичної» ситуації у «просто погану».

Ці цифри і факти менш або більш відомі. Завдання науки – не нагромаджувати фактів, відкривати нові способи думання про них. Народження і смерть є двома найнезаперечнішими фактами людського існування. Відповідно, погляд на них через оптику демографії може допомогти зрозуміти, де ми є і що з нами робиться.

Ця оптика дає змогу виопукло побачити двозначність української ситуації: сучасна Україна наче застрягла у своєму переході. З одного боку, вона ввійшла до 60 націй «старого», чи, точніше сказати, «старіючого світу», де велика демографічна трансформація уже закінчилася. З іншого боку, кількісні зміни (пониження народжуваності, шлюбності та кількості дітей у сім'ї) в Україні не переросли у зміни якості життя – принаймні не так радикально і переконливо, як «на старому Заході». Це особливо видно зі скандально низької тривалості життя в Україні: для теперішніх 25-річних чоловіків вона, як 1912 року, для жінок – як у середині 1950-х років.

Іншими словами: універсальна формула модерного світу – «більше, і більше, і більше, швидше, і швидше, і швидше» – в Україні, як і в більшості країн Східної Європи, не конче означала «краще, і краще, і краще». А тим паче, не означала «безпечніше, і безпечніше, і безпечніше». У кожному разі, якщо б коли-небудь дійшло до суду над модерністю, як над добою великих змін, український випадок послужив би добрим свідком звинувачувальної сторони. Він, показав би, серед іншого, що занепад традиційного й утвердження модерного світу не були тут наслідком лише науково-технологічного прогресу. Насправді, найбільшим вторгненням модерності у традиційний світ – вторгненням, яке й привело до його викоренення, як-от, у випадку українського села чи єврейських містечок (штетлів) – стали дві світові війни, революція та пов'язані з ними репресії.

Впровадження регіонального аспекту української демографії показує ще один «вивихнутий» бік місцевої модернізації: у сучасній Україні найкраще і найбезпечніше жити не в її зурбанізованому індустріальному серці – Дніпропетровській, Донецькій і Луганській областях, а в переважно сільській частині (Буковині, Галичині та Закарпатті, Хмельницькій області – див. карту), хоча, згідно з тими обіцянками, які несла з собою модернізація, все мало би бути навпаки.

Велика демографічна трансформація закінчується великою демографічною кризою. Наступні 20–30 років демографічна машина нарешті зупиниться, цього разу – по всій земній кулі. Попередньо допровадивши до нових змін: Америка може стати мексиканською, Європа – ісламською, Росія – китайською. Хто думає, що Україні вдасться тихо відсидітися, помиляється: Україна посідає четверте місце – після США, Росії, Німеччини – у списку країн, через які проходять наймасовіші міграційні потоки.

Заким і якщо взагалі ці зміни стануться, ми не раз і не два чутимемо песимістичні мальтузіансько-шпенглерівсько-гантінгтонські пророцтва про остаточне вичерпання земних ресурсів, занепад Заходу і конфлікт цивілізацій. До цих пророцтв варто дослухатися, але не обов'язково їм вірити. Як свідчить історія, правдивість таких прогнозів обернено пропорційна їх масштабності. Справдяться ці пророцтва чи ні, залежатиме від того, чи вдасться за такий короткий час знайти радикально нові рішення – як-от, до прикладу, відкриття нових ресурсів енергії. Розв'язки не конче мають бути технологічними. Серйозним викликом

Народжуваність і смертність в Україні, 2001 р.

Що насиченіша фарба, то вища народжуваність на першій карті й нижча смертність на другій
 Джерело: <http://www.gmdh.net>

буде інтеграція мігрантів. Скажімо, їх притік може стати порятунком для України, яка вже старіє: вони, серед іншого, можуть замінити майже 5 млн українців, які на заробітках на Заході та в Росії. Політично ж міграція може стати новим джерелом нестабільності, якщо не буде погамоване зростання ксенофобії. Мова йде не тільки про релігійні чи етнічні відмінності. Зерно конфлікту приховане ще й у тому, що діти з багатодітних і бідних сімей мігрантів матимуть інші цінності, аніж українські діти-одиначки.

Ключ до українського успіху мав би лежати в побудові стабільної політичної та динамічно економічної системи. Однак, як показує статистика народжуваності і смертності, поліпшувати ситуацію, звертаючись лише до політики чи лише до економіки, – марна річ. Можна заохочувати дітонароджування, але не народжуваність; можна боротися зі смертністю – але не можна побороти смерті. Сергій Капіца недавно назвав сучасну демографічну кризу страшнішою за чуму і світову війну, бо вона сягає до глибин людського ества, до її духовної сфери (<http://www.izvestia.ru/obshchestvo/article3112917/>). Український – чи, до слова, російський, приклад підтверджує цей висновок: висока смертність тут неприродно висока навіть після того, як були усунуті такі її зовнішні чинники, як війни та репресивні режими. Звільнені від цих чинників, ми дедалі більше усвідомлюємо, що наше життя, смерть та інші неприємності пов'язані з нашими суспільними цінностями. А це свідчить, що їх потрібно серйозно обговорювати. Це вже, однак, тема для наступної розмови.